

Qaraqalpaq tilinde termin hám terminologiya máselesi

Tursinbaev Amangeldi
QMU 2-asqısh magistrantı

Kalit so'zlar. termin, terminologiya, lingvistika, ekstralingvistika, princip, teoriya.

Annotaciya. Bu maqolada qaraqalpoq tilida termi va terminologiyaning anglatilish masalasini tahlil qildik. Termin tushunchasining ózi haqida ham malumotlar keltirib ótildi. Termin va terminologiyaning paydo bólishi haqida malumotlar berildi.

Ключовое слова. термин, терминология, лингвистика, экстралингвистика, принцип, теория.

Termin degen atamanı eń dáslep túsinip alatuǵın bolsaq termin qanday da bir nárseniń ulıwmalastırılǵan ataması bolıp esaplanadı. Bir termindi alatuǵın bolsaq sol alıp atırǵan termin óziniń mánisine iye bolıwı, hámmege túsinikli bolıwı, belgili bir uǵımdı ańlatıwı hám sol anıqlamadan kelip shıǵıp sol anıqlamaǵa sáykes qollanıwı kerek. Terminler arnawlı uǵımlardı logikalıq jaqtan dál anıqlaw maqsetinde qollanılatuǵın nominaciyalıq atamalardan ibarat . Til- tariyxıy dáwirler dawamında payda bolǵan xalıq dóretpesi. Onda xalıqtıń pútkil tariyxıy rawajlanıw jolları menen basqıshları, sol tariyxta dóretilwshi xalıqtıń turmısı kórinedi¹.

Terminologiya til qurılısındaǵı arnawlı sistema sıpatında jámiyetlik turmıs penen óz-ara baylanıslı túrde bahalanadı. Qaraqalpaq terminologiyasınıń payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıwı haqqındaǵı másele onı xalıq turmısınıń tariyxıy rawajlanıw kózqarasınan anıqlawdı talap etedi eken. Terminologiya ulıwma terminler sistemasınıń ajıralmas bir bólegi retinde sózlik quramda jámiyetlik rawajlanıwdıń talaplarına qaray arnawlı uǵımlardıń atamaları túrinde payda bolıp, kem-kem qalıplesip, ayırım leksikalıq qatlam ádebiy tilde tariyxıy qalıplesiw halatın basınan keshiredi. Buǵan qaraqalpaq terminologiyasınıń sózlik quramda payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw jaǵdayların arnawlı túrde úyreniwde anıqlanǵan

¹ Sh. Ádbinazimov. Til bilimi tariyxı. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2013-jıl.

mağlıwmtlar toliq dáliyl bola aladı. Qaraqalpaq tili terminologiyasınıń qáliplesiw hám rawajlanıw halatların, onda terminlerdiń belgili bir sistema retinde tanılıwına baha beriw, sol baǵdarda oǵan jámiyetlik turmıstıń dáwirler dawamında rawajlanıwına sáykes tariyxıy ekskurs jasawı talap etiledi. Ásirimizdiń 20-jıllarına shekemgi dáwirde-aq túrli ekstralingvistikalıq faktorlarǵa baylanıslı qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına kóp ǵana jámiyetlik-siyasıy hám ilimiy-texnikalıq hám taǵı basqa terminler sáykes uǵımlardı anıqlawshı atamalar retinde ózge tillerden kelip kirdi. Bulardan misal etetuǵın bolsaq, **jarlı, ishhi, puqara, bitim, hákim, aq patsha, uran, awdarıspaq, paraxod, arız, awqam, millet, jámiyet, pirqa, ústemlik, sayasat, tüzem, párman, yarlıq, márdikar, pristav, fáylasuf** hám taǵı basqa sózlerdi misal etip keltirsek boladı. Qaraqalpaq til biliminde leksikologiyaniń ajıralmas bir tarawı bolǵan terminologiya ilimi júzege keldi². Terminler arawlı sociallıq belgilikke iye sózler toparı sıpatında qaraqalpaq tilshileriniń dıqqatın ózine awdarı kiyatır. Dáslepki jıllarda ol bul tarawdaǵı jumıslardı jónge túsiriw, baǵdarlaw maqsetinde praktikalıq xarakterde boldı. Ásirese bunday jumıslar xalıq bilimlendiriw isleri kóz-qarasınan shólkemlestirilip keldi.

Ulıwma qaraqalpaq terminologiyasını, joqarıdaǵı baǵdarlardı esapqa ala otırıp, sózlik sostavtaǵı ornı, terminlerdi durıs tanıw, basqa leksikalıq birliklerden ajıratıwshı belgilerin, payda bolıw sebeplerin, jámiyetlik baylanıslılıǵın, jaslıw jolların anıqlaw kerek boladı. Termin sózlik quramınıń arawlı xızmeti arqalı parıq qılatuǵın ózgeshe bir elementinen ibarat. Qaraqalpaq tili terminologiyasınıń sózlik quramında belgili bir sistema sıpatında payda bolıwı, qáliplesiw hám rawajlanıwına ulıwma baǵdarda qısqasha toqtap óttik. Rasında da ulıwma xalıqlı tilde arawlı atama sıpatında terminniń payda bolıwı, qollanıwı sol tildi dóretiwshı jámaáttiń anaw ya mınaw tariyxıy dáwirlerdegi kún kórisine, jámiyetlik turmısınıń dál jaǵdaylarına, materiallıq hám ruwxıy dúnyasınıń rawajlanıw dárejesine, sociallıq-ekonomikalıq, mádeniy turmısına baylanıslı, sol tiykarda dóregen arawlı uǵımǵa, onıń sáykes atamasınıń, sóz jasaw usıllarınıń járdemi menen dóretilip, tildi funkcionallıq xızmette qollanıwına ǵárezli boladı. Ilimiy baqlawlar qaraqalpaq tili terminler sistemasiniń qáliplesiw hám rawajlanıwı xalıqtıń bastan keshirgen tariyxıy basqıshlarınıń jaǵdaylarına, onıń materiallıq hám ruwxıy , jámiyetlik-

² Berdimuratov. E “Qaraqalpaq tili terminleri” Nókis. 1999

siyasıy hám sotsiollıq-ekonomikalıq turmısına, jámiyetlik ortalıqtağı basqa xalıqlar menen ulıwma xalıq tiliniń soǵan sáykes rawajlanıw halatına , turmistiń túrli salalarındaǵı baylanıslarına gárezli bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Usı kózqarastan kórneklı tyurkolog N.A.Baskakovtıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń rawajlanıwı haqqında ayta kelip, Orta Aziyadaǵı tiykarǵı túrkiy xalıqlar tilleriniń tariyxıy rawajlanıw halatında ulıwmalıq yamasa uqsaslıq bar dep tastıyıqlawı shınlıqqa oǵada durıs keledi.

Terminologiyalıq mashqalalardı úyreniwge baylanıslı ilimiy izertlewlerde anaw ya mınaw terminlik toparlardıń rawajlanıw basqıshların anıqlaw, soǵan sáykes olardıń sanlıq hám sapalıq dárejelerin ádebiy til kózqarasınan bahalaw baslı máselelerdiń biri retinde qaralıp kiyatır. Solayda ilimpazlar arasında bul máselede túrlishe jantasıwlar, túrlishe pikirler hám usınıslar ómir súrip kelmekte³. Ulıwma qaraqalpaq terminologiyasın, joqarıdaǵı baǵdarlardı esapqa ala otırıp, sózlik sostavtaǵı ornı, terminlerdi durıs tanıw, basqa leksikalıq birliklerden ajratıwshı belgilerin, payda bolıw sebeplerin, jámiyetlik baylanıslılıǵın, jasalıw jolların anıqlaw kerek boladı.

Sonday-aq terminlerdiń ulıwma alǵanda ilim hám texnikaǵa, óndiris penen mádeniyatqa , jámiyetlik-siyasıy ómirge baylanıslı bolatuǵınlıǵın kózde tutıp, olardıń ilimiy sistemasındaǵı birligine ilimiy xarakteristika beriw, ayırım toparlarǵa bóliniw negizlerin belgilew zárúrligi tuwıladı. Solay etip, jumısta qaraqalpaq terminologiyasınıń ulıwma aktual xarakterdegi máseleleri- sózlik sostavtaǵı basqa leksikalıq-semantikalıq qatlamlardan ózgeshelik belgileri, túrli ilimler arasındaǵı terminologiyalıq baylanıs hám birlik, terminlerdi klassifikaciyalawdıń baslı principiери sóz etiledi. Termin hám terminologiya máselesi- til biliminde ilimiy jaqtan da, praktikalıq jaqtan da eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Bul aktual problema til teoretikleri menen praktikleriniń dıqqatın awdarıp kiyatır.

Ádette sózlik quramınıń rawajlanıwın támiyn etiwshı tiykarǵı dereklerdiń, usıladıń bir semantikalıq usıl ekenligi belgileydi. Anaw ya mınaw uǵımınıń ataması retinde payda bolǵan sóz kem-kem bir neshe mánilerde qollanıw qásiyetine iye boladı. Bul sol sóz qabıl etken qosımsha ekinshi máni arqalı sáykes basqa uǵımdı ańlatıw túrinde iske asadı. Durısında da, til ilimpazları E.M.Galkina-Fedoruktıń

³ Berdimuratov. E – “Qaraqalpaq tili terminologiyası” 1989

oʻgada duris kórsetkenindey-aq, sóz dáslepki payda bolǵan waqtında barlıq waqıtta bir mánili bolıp keledi, waqıtlar ótiwi menen ol qosımsha mánilerdi qabil etiwı múmkin. Sózdiń sóz mánisi túrinde iske asatuǵın bir neshe uǵımlardıń materiallıq qabıǵı xızmetin atqarıwǵa uqıplılıǵı semasiologiyalıq nızamlılıq tiykarında. Máselen, jumıs, adam, kún, miynet usaǵan ulıwma qollanıwshı sózlerdiń dáslepki bir mánide kem-kem turmıs talabına qaray olardıń qosımsha bir neshe mánilerdi qabil etkenligi, kóp mánililik qásiyetke iye bolǵanlıǵı sózsiz: jumısqa baraman, sende jumısım bar, bunı jumıs qılmasañ bolmaydı, saǵan jumısım tústi taǵı basqa. Bir adam keldi adam bolıp qalıptı, adam bolǵanıńa, ol adam ǵoy, adamdı Adam demeydi, bul úydiń adamı-sol, taǵı basqalar. Ádette sózge tán usınday semasiologiyalıq qubılıslardı terminler sistemasında da ańlawǵa boladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Sh. Ádbinazimov. Til bilimi tariyxı. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2013-jıl.
2. Berdimuratov. E “Qaraqalpaq tili terminleri” Nókis. 1999
3. Nurmaxova.J – “Qaraqalpaq tilinde sotsial-ekonomikalıq terminler hám olardıń semantikalıq ózgeshelikleri” Nókis. 2000
4. Berdimuratov. E – “Qaraqalpaq tili terminologiyası” 1989
5. E.Бердимуратов. Қарақалпақ терминологиясы. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1989. 22-б.

Research Science and
Innovation House

